

«Διγλωσσία ή η περιπλάνηση ενός όρου στο πεδίο της κοινωνιογλωσσολογίας»

Μαριλένα Καρυσολαίμου

(Προσκεκλημένη ομιλήτρια του 9ου Συνεδρίου)

0 Εισαγωγή

Η παρουσίαση πραγματεύεται τη μεταφορά του όρου *διγλωσσία* (*diglossia*) στις ευρωπαϊκές γλώσσες, τη σταδιακή εξειδίκευσή του στο πλαίσιο της κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας, την επαναφορά του στα ελληνικά, τις διαδοχικές σημασιολογικές διευρύνσεις και συρρικνώσεις του, καθώς και τη νεολογική δραστηριότητα που αναπτύσσεται γύρω ή με αφορμή τον όρο. Κάνει σύντομη αναφορά στην επιστημολογική πρόσληψη της έννοιας από ομάδες/σχολές σκέψης εντός του ευρύτερου κλάδου της κοινωνιογλωσσολογίας με ιδιαίτερη έμφαση στους «αυτόχθονες γλωσσολόγους» και εξετάζει τη συμβολή τους στη διαπραγμάτευση της σημασίας του όρου.

1 Εισαγωγή του όρου, τα πρώτα βήματα

Η *diglossia* αποτελεί ίσως την πιο πολυσυζητημένη έννοια που γνώρισε ποτέ η κοινωνιογλωσσολογία. Ο Alan Hudson (1992) σε βιβλιογραφική έρευνά του αριθμεί 1092 δημοσιεύσεις με θέμα τη *diglossia* για την περίοδο από το 1959 –ημερομηνία εμφάνισης του πρώτου εξειδικευμένου ορισμού στα αγγλικά– μέχρι το 1992. Περισσότερες από τις μισές ανήκουν στην περίοδο 1982-1992. Ο Fernandez Mauro, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνον της κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά και λιγότερο διαδεδομένες γλώσσες, όπως είναι η ρωσική, η ελληνική, η βουλγαρική, καταγράφει στο βιβλιογραφικό οδηγό του που εξέδωσε επίσης το 1992 περισσότερες από 2900 δημοσιεύσεις για την τριακονταετία 1960-1990.

Ο όρος *diglossia* προέρχεται από την ελληνική λέξη *διγλωσσία*. Στα ελληνικά αποδίδει: α. την ικανότητα ενός ατόμου να γνωρίζει δύο διαφορετικές γλώσσες, β. η παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών μορφών της ίδιας γλώσσας από τις οποίες η μία είναι λαϊκού χαρακτήρα και πλησιέστερη στην ομιλουμένη και η άλλη λόγιας προέλευσης και πλησιέστερη στη γραφόμενη, π.χ. η καθαρεύουσα και η δημοτική που αποτέλεσαν ανταγωνιστικούς κώδικες επικοινωνίας στο

πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας¹.

Ο όρος ακολούθησε στα ελληνικά μια πορεία που συνδέεται άρρηκτα με την επιστημονική τύχη που είχε στον ευρύτερο γλωσσολογικό, και ιδιαίτερα κοινωνιογλωσσολογικό, χώρο. Ταξιδεύοντας με την πέννα του Ψυχάρη στη Γαλλία, η διγλωσσία εισήχθηκε έτσι στον ευρωπαϊκό χώρο για να μεταφερθεί στη συνέχεια –κάνοντας μια μικρή αλλά σημαντική παρέκκλιση σε κείμενα του William Marçais, Γάλλου παιδαγωγού που ασχολήθηκε με τη (γλωσσική μεταξύ άλλων) εκπαίδευση στο Μαρόκο– στα γραπτά του αμερικανού (κοινωνιο)γλωσσολόγου Charles Ferguson που αποτελεί το σημείο αναφοράς μας όταν μιλάμε για τη *diglossia* αφού πρώτος συστηματοποίησε και εξέφρασε ρητά τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί μια κοινωνία για να εμφανίζει *diglossia*.

2 Διγλωσσία και διφυΐα

Έχοντας οριστεί έτσι η *diglossia* ή *diglossie* βρέθηκε να αντιπαρατίθεται στο δίδυμο όρο *bilingualism* ή *bilinguisme*, λατινικής προέλευσης, που βρισκόταν ήδη σε χρήση σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες δηλώνοντας την ικανότητα των ομιλητών να χρησιμοποιούν για σκοπούς επικοινωνίας δύο διαφορετικές γλώσσες. Αφού υπέστηκε διαδοχικές ανασηματολογήσεις, η *diglossia* ή *diglossie*, επέστρεψε στην πατρίδα της με αλλαγμένο όνομα πια, ως *διφυΐα*, *γλωσσική διφυΐα*, *διτυπία* ή *διπλοτυπία*, όπου τώρα ο όρος *διγλωσσία* περιορίστηκε να δηλώνει γνώση δύο διαφορετικών γλωσσών, έγινε δηλαδή συνώνυμος του όρου *bilingualism*. Παρακάμπτοντας τη λεξιλογική πολυτυπία που προκύπτει από τη μετάφραση του όρου, συνηθισμένο φαινόμενο για την ελληνική, όσον αφορά τουλάχιστον τον τομέα της γλωσσολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας (βλ. τα ζεύγη διπλή άρθρωση ή διφυϊκότητα, δείκτες ή ενδείκτες, σημειωτές ή χαρακτηριστικές κ.λπ.), θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια περίπτωση σημασιολογικού αντιδανεισμού, από όπου προκύπτουν ζεύγη όρων των οποίων τα σημασιόμενα διασταυρώνονται. Ο όρος *diglossia* δανείζεται το περίβλημά του (σημαίνον) από τον όρο *διγλωσσία*, αλλά μόνο μία από τις δύο σημασίες που έχει στα ελληνικά και ορίζει τη σχέση ανάμεσα σε δημοτική και καθαρεύουσα ή ανάμεσα σε δυο μορφές της ίδιας γλώσσας, αφού ο όρος *bilingualism*, *bilinguisme* ή *bilinguismo* καλύπτει ήδη τη σημασία “γνώση και χρήση

¹ Μια τρίτη μεταγενέστερη μεταφορική σημασία, (γ) έλλειψη ειλικρίνειας, υποκριτική στάση που εκδηλώνεται με την υποστήριξη δύο διαφορετικών απόψεων, ανάλογα με τη σκοπιμότητα που εξυπηρετείται κάθε φορά (Λεξικό Τριανταφυλλίδη), δεν θα μας απασχολήσει εδώ, αν και θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τη σταδιακή μετακίνηση προς μια υποτιμητική/αρνητική σημασία.

δύο διαφορετικών γλωσσών”. Η σημασιολογική εξειδίκευση που έχει υποστεί ο όρος *diglossia/diglossie* στην αμερικανική και την ευρωπαϊκή κοινωνιογλωσσολογία μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε άλλο περίβλημα για την καινούργια σημασία στα ελληνικά, αφού η αρχική μορφή είναι ήδη δεσμευμένη από την πρωταρχική σημασία *διγλωσσία*=γνώση δύο γλωσσών. Η σχέση ανάμεσα στη *διγλωσσία* και την *diglossia* είναι, λοιπόν, ψευδόφιλη: ενώ, δεδομένης και της μορφικής ομοιότητας που υπάρχει ανάμεσά τους, θα περιμέναμε να είναι συνώνυμες, στην πραγματικότητα συνώνυμοι είναι οι όροι *διφυΐα* (δι(πλο)τυπία) και *diglossia* που δεν παρουσιάζουν καμιά ομοιότητα ως προς το σημαίνον τους. Μαζί οι δύο όροι αντιτίθενται στον όρο *bilingualism*.

Η πλειονότητα των ομιλητών, βέβαια, συνεχίζει να χρησιμοποιεί τον όρο *διγλωσσία* με τις δύο του σημασίες **α** και **β**. Αυτό το γεγονός δημιουργεί επιπρόσθετες δυσκολίες, αφού η κοινή χρήση του όρου βρίσκεται, έτσι, σε αντίθεση με τη διάκριση που τηρούν γλωσσολόγοι και κοινωνιογλωσσολόγοι ανάμεσα στη *διγλωσσία* ως χρήση δύο διαφορετικών γλωσσών, και τη *διφυΐα* ή *δι(πλο)τυπία* ως χρήση δύο ποικιλιών της ελληνικής (ή οποιασδήποτε άλλης γλώσσας).

3 Σημασιολογική διεύρυνση/συρρίκνωση του όρου

Η πληθώρα βιβλιογραφικών αναφορών που καταγράφονται για την εικοσαετία 1960-1980 δεν οφείλεται μόνο στην ενθουσιώδη αποδοχή του νέου όρου, τις περιγραφικές δυνατότητες του οποίου αναγνωρίζουν ιδιαίτερα οι αγγλοσάξονες ερευνητές: οφείλεται, κυρίως, στην κριτική διάθεση με την οποία αντικρίζεται η έννοια της διφυΐας. Ιδιαίτερα κριτικοί απέναντι στη νέα έννοια είναι οι *αυτόχθονες γλωσσολόγοι* (*linguistes natifs*) όπως ονομάζονται οι γλωσσολόγοι οι οποίοι προέρχονται από τις γλωσσικές κοινότητες που μελετούν: πρόκειται για τους Καταλανούς, τους Οξιτανιστές, δηλαδή τους Γάλλους ομιλητές της γλώσσας του *oc* (*langue d'oc*) και τους κρεολιστές ή κρεολούς γλωσσολόγους. Οι αυτόχθονες γλωσσολόγοι καταλογίζουν κυρίως στο Ferguson και στους αμερικανούς ερευνητές τον κοινωνικό και ιδεολογικό αποχρωματισμό της έννοιας “διφυΐα”, το γεγονός δηλαδή ότι αποσιωπούν (συνειδητά ή ασύνειδα) τις κοινωνικές και ιδεολογικές *προεκτάσεις* αλλά και *προϋποθέσεις* που οδηγούν στη δημιουργία, τη συντήρηση και τη νομιμοποίηση της γλωσσικής διφυΐας, παρουσιάζοντας την φυσιολογικό γλωσσικό φαινόμενο. Η συνεχής αμφισβήτηση αφενός, η ενθουσιώδης αποδοχή αφετέρου οδηγούν σε “αδιάκοπη ανακύκλωση” του όρου (*‘une mise en circulation g r t e’* Tabouret-Keller (1982:40), που υπόκειται σε πολλαπλές αναπλάσεις. Οι αναπλάσεις αυτές παίρνουν τη μορφή διαδοχικών ανασημασιολογήσεων (διεύρυνση, συρρίκνωση) ή νεολογικών δημιουργιών. Εμφανίζεται έτσι

πλειάδα παρωνυμικών ή σύνθετων όρων, όπως: *τριγλωσσία* (Lafont 1971, Youssi 1983, Τσου 1984, 1985), *τετραγλωσσία* (Gobard 1976, Hoffmann 1981), *πολυγλωσσία* (Platt 1977, Mackey 1986, Kremnitz 1987-88), *σχιζογλωσσία* (Haugen 1962), *εσωτερική και εξωτερική διφύια* (Binnendiglossie, Außendiglossie) (Kloss 1976), *λογοτεχνική διφύια* (Mackey 1976, 1986), *καταδυτική διφύια* (Wald 1986), *ενθουλακωμένες διφύιες* (Calvet 1987, Brann 1990), *ενδογλωσσική και διαγλωσσική διφύια* (Timm 1981, Franscescato 1986), *περιορισμένη και διευρυμένη διφύια* (Fasold 1984, Scotton-Myers 1986), *εγκιβωτισμένη διφύια* (Chaudenson 1984), *οικογενειακή διφύια* (Py 1986), *παλαιά και νέα διφύια* (Timm 1981), *αντιστραμμένη διφύια* (Poche, 1988), *παρεισφρυτική διφύια* (Dimmentaal 1989), *ιεραρχημένη διφύια* (Timm 1981), *ουδέτερη και συγκρουσιακή διφύια* (Vallverdú 1979 στο Kremnitz 1981) κ.λπ.

Έχοντας εντοπίσει αυτό το *λεκτικό πληθωρισμό* (inflation lectique) από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 80, ο Felix-Lambert Prudent (1981) διακρίνει δύο φάσεις στην εξέλιξη του όρου *διφύια*: την *παλαιο-διφυϊκή* (paléo-diglossie) φάση που καλύπτει την περίοδο 1959-1974 και αντιστοιχεί στην περίοδο *γένεσης* και *διάχυσης* του όρου (lancement du concept) και τη *φάση διάσπασης* (éclatement de la notion) που καλύπτει την περίοδο 1974-1980. Η τάση για πολλαπλασιασμό των παρωνύμων, ενδεικτική της *ορολογικής ανασφάλειας* που επικρατεί (Berger 1990:285), εντείνεται και εκτείνεται, όπως το αποδεικνύει η πιο πάνω απαρίθμηση, και στη δεκαετία 80-90. Η περίοδος διάσπασης του όρου ολοκληρώνεται όπως ακριβώς είχε αρχίσει, δηλαδή με παρέμβαση του ίδιου του Ferguson, ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο “Diglossia revisited” που δημοσιεύθηκε το 1991 στο περιοδικό *Southwestern Journal of Linguistics*, εντάσσει την προσπάθεια του να ορίσει ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας με βάση σταθερά κοινωνικά και γλωσσικά κριτήρια στο ευρύτερο πλαίσιο της προσπάθειας κοινωνιογλωσσικής τυποποίησης των κοινωνιών που είναι χαρακτηριστική της δεκαετίας του 60.

Οι συνεχείς αμφισβητήσεις των Ευρωπαίων γλωσσολόγων θα κορυφωθούν στις αρχές της δεκαετίας του 80, κυρίως στη Γαλλία, οδηγώντας στη διοργάνωση συνεδρίων και στη δημοσίευση συλλογικών έργων στα οποία επιχειρείται μια πρώτη αξιολόγηση-αποτίμηση της συμβολής του όρου στην περιγραφή των γλωσσικών κοινοτήτων. Πρόκειται για τα συνέδρια “Συμβολή της κοινωνιογλωσσολογίας” που διοργανώνει το Πανεπιστήμιο της Ρουάν το 1978, “Περιπτώσεις διφύιας” που διοργανώνεται από το Πανεπιστήμιο του Μομπελιέ το Δεκέμβριο του 1981, “Από τη διγλωσσία στη διφύια” που γίνεται στο Πανεπιστήμιο του Μπάστια (Κορσική) τον Απρίλιο του 1984, και για τα τεύχη 61 του 1981 του περιοδικού *Langages* με τίτλο “Διγλωσσία

και Διφυΐα”, 18/1 του 1982 του περιοδικού *Linguistique* με αντίστοιχο θέμα “Διγλωσσία και Διφυΐα” και 4/1 του 1981 του περιοδικού *Etudes Créoles* με τίτλο “Ανάλυση των διακυμάνσεων στις κρεολές: διφυΐα και γλωσσικό συνεχές”. Η διφυΐα υπήρξε επίσης ένας από τους κύριους άξονες του συμποσίου *Προβλήματα γλωσσολογικής* που οργανώθηκε στο Mont-Saint-Aignan το Σεπτέμβριο του 1984. Σε όλα τα συνέδρια και δημοσιεύματα η διφυΐα εξετάζεται σε συσχετισμό με δύο άλλες έννοιες οι οποίες χρησιμοποιούνται ευρέως στο χώρο της κοινωνιογλωσσολογίας, τη διγλωσσία (bilingualism/bilinguisme) και το γλωσσικό συνεχές (continuum).

Η ανασκόπηση της πορείας του όρου αφήνει τον αναγνώστη αρκετά μπερδεμένο για το τί τελικά είναι η διφυΐα και τον ερευνητή αρκετά απαισιόδοξο σε σχέση με τη δυνατότητα της κοινωνιογλωσσολογίας να οικοδομήσει συλλογικά. Βέβαια, στα τέλη της δεκαετίας του 60 και στις αρχές της δεκαετίας του 70, όταν ακμάζει η λογοτεχνία γύρω από την έννοια της διφυΐας, η κοινωνιογλωσσολογία βρίσκεται ακόμη στα σπάργαλα από όπου, για να βγει, θα πρέπει να περιμένουμε το συνέδριο της Ιντιάνα τον Αύγουστο του 1964. Παρά την ωρίμανση του κλάδου, όμως, ακόμη και σήμερα, πέντε δεκαετίες αργότερα, κάθε φορά που επιλέγουμε να μιλήσουμε για τη διφυΐα είμαστε αναγκασμένοι να δηλώσουμε ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου: δεν υπάρχει, λοιπόν, μία αλλά πολλές διφυΐες.

Ένδειξη της αδυναμίας των ερευνητών να οικοδομήσουν από κοινού μια επιστημολογική έννοια όπως η διφυΐα είναι και το γεγονός ότι δεν φαίνεται να δημιουργούνται γέφυρες επικοινωνίας ανάμεσα στους κοινωνιογλωσσολόγους που επεξεργάζονται τον όρο στις δύο μεριές του Ατλαντικού. Αν συγκρίνει τα κείμενα των αμερικανών και των ευρωπαϊών ερευνητών, θα διαπιστώσει κανείς πως –με ελάχιστες εξαιρέσεις– οι βιβλιογραφικές παραπομπές των πρώτων δεν κάνουν καμιά αναφορά στους δεύτερους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην περίπτωση αυτή, (και σε αυτήν την περίπτωση;), το ρεύμα της κοινωνιογλωσσολογίας ακολούθησε μονόδρομη πορεία.

Μαριλένα Καρυσολαίμου

Πανεπιστήμιο Κύπρου
makar@ucy.ac.cy